

**Филозофски факултет
Универзитет у Београду**

Дипломски рад:

Гроф Карло Куен Хедервари: Политичка биографија

ментор:
проф. др Милош Ковић

студент:
Јован Клиска

Београд 2020.

Садржај:

1. Увод.....	3
2. Порекло и почеци политичке каријере грофа Карла Куена Хедерварија.....	4
3. „Човек из народа“ постаје бан.....	7
4. Дуготрајна владавина бана Куена.....	14
5. Привреда, школство и политичка заоставштина.....	33
6. Нови политички изазови	35
7. Закључак.....	38
Библиографија.....	39

1. Увод

Тема овог рада је личност која оставила дубок траг у историји односа два народа, Срба и Хрвата. У питању је биографија Карла Куена Хедерварија, бана Хрватске и Славоније у периоду од 1883. до 1903. године. Нимало безначајна политичка фигура на мапи аустроугарске историје. Привлачна страна ове теме је та што се овој контроверзној личности, није толико посвећивало пажње, ни у хрватској, ни у српској историографији. Његова владавина спада међу најдуготрајније у историји хрватске бановине.

Главни извор за ову тему је књига Мартина Полића која описује владавину бана Куена.¹ Иако пристрасно написана од стране бившег члана владајуће Народне странке, врло добро реконструише време Куенове владавине. За увид у расположење јавног мњења, послужиле су новине *Србобран* и *Врач погађач*, са својим врло сликовитим карикатурама. Такође се врло корисном показала прикупљена грађа о историји Срба у Хрватској и Славонији од стране Василија Крестића, која садржи обиље преписки, делова дневника и докумената у којима се помињу Срби.²

Од доступне литературе, употребљена је неизоставна књига Василија Крестића за питања која се односе на положај Срба током Куенове владавине, *Историја Срба у Хрватској и Славонији : 1848-1914*.³ Књига Мирјане Грос, *Povijest pravaške ideologije* добро послужила у опису статуса најјаче опозиционе странке тог времена.⁴ Расправе Ладислава Хеке дале су увид у поједине детаље из Куенове младости и позне политичке каријере.⁵

Овај рад ће се бавити политичком сликом грофа Карла Куена-Хедерварија, објаснити његова гледишта о националном питању и анализирати његову политичку стратегију која му је омогућила да буде двадесет година на месту хрватског бана. У оквиру рада биће анализирана политичке прилике и околности у Хрватској и Угарској крајем XIX и почетком XX века. Акценат је стављен на најбитнији период Куенове политичке каријере, време проведено на месту хрватског бана, које оставило дубок траг у народној свести

¹ М. Полић, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*, Zagreb 1901.

² *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848-1914)*. књ.2, приредио В. Крестић, Београд 1995.

³ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији : 1848-1914*, Београд 1995.

⁴ М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.

⁵ L. Heka, *Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje*, *Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 16 (2016) 199-226.

житеља Хрватске и Славоније. У раду неће бити изостављене последње године његове каријере, које показују да је био човек од поверења аустријског цара.

2. Порекло и почеци политичке каријере грофа Карла Куена Хедерварија

Гроф Хедер Вицаи од Хедервара се није устезао да ужива у сластима племићког положаја и наслеђеног богатства које је могло да гарантује безбрижан живот. За свој позив одабрао је да буде авантуриста. Своју радозналост поткрепљивао је као војник, путник, археолог и колекционар. Али ни све насладе авантуристичког и хедонистичког живота нису биле довољне да угасе горак укус који за собом оставља свест о пролазности. Изгубивши свог сина, Хедер је постао последњи мушки потомак породице Вицаи, старе готово девет векова. За свог наследника одлучио је да одабере Карла Куена Беласија, сина Антуна Куена Беласија, такође припадника старе грофовске породице и славонског велепоседника.

Да би наследио имовину свог ујака, Куен је тестаментом обавезан да свом имену, дода име Хедервари, и тако сачува успомену на породицу Вицаи од заборава. Сјединивши грбове две породице и додавши име Хедервари, Куен је постао први мађарски гроф двојаког презимена.⁶

Куенову специфичност није одређивало само име, поред тога Куен је био јединствен гроф чије је место рођења, бар за његове савременике, било обавијено велом тајне. Док поједине мађарске енциклопедије као место рођења наводе Брефенберг, односно данашњи Јесеник у Чешкој⁷, код појединих, нарочито хрватских историографа, још увек се сматра релевантном информација да је рођен у Нуштру у Славонији 1849. године. Врло је вероватно да је својевремено, Нуштар као место рођења, наведен како би се Куен приближио народу који је требало зауздати. Сам Куен је тиме желео себе да представи као домаћег човека, иако му је судбина наменила да буде перципиран као странац, не

⁶ Исто, 199.

⁷ Országgyűlési almanach 1884-1944, (https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Almanach_1910-1918_1/?pg=333&layout=s приступљено 5.6.2020.)

само од стране становника Хрватске и Славоније, већ и од стране Мађара. Део свог детињства је провео у Нуштру, где је његов деда, бивши адмирал, Антун Куен добио имање у мираз.⁸ Школовао се у пијаристичкој гимназији у Пешти, а потом је школовање наставио у Печују код цистерцита,⁹ док је већи део студија провео у Загребу, а једно време је радио и као приправник у загребачком суду. Тиме је опет постао јединствен, будући да је била реткост да један гроф студира у тако малом граду као што је то био Загреб.¹⁰ Своје студије потом је завршио у Пешти.

Док је један његов брат посветио свој живот војсци, а други архитектури, Куен је маштао о политичкој каријери. Повезаност са ујаком који је био поштован од стране цара Франца Јозефа и припадност старој грофовској породици, учинили су његове амбиције остваривим, док је женидба грофицом Маријом Телеки само убрзала његов политички успон, будући да је грофица била нећака угарског министра председника Калмана Тисе.¹¹ Према запажањима мађарских листова, Куен је био пресликани Калман Тиса. Био је веран Тисин ученик који следио основне принципе његове школе, а то је да „не жури се, не љути се и не чуди се“¹². Куен је тиме већ у раној младости схватио да стрпљење и суздржаност у емоцијама представљају врло важну покретачку силу снажне владавине, док непромишљеност и површно размишљање могу покренути ствари у супротном правцу. Штавише, Калман Тиса је у свом верном ученику једно време видео човека који би могао да буде нови министар унутрашњих послова.¹³

Куен је рано ушао у политичке воде, већ са својих двадесет шест година обављао је функцију народног посланика у Угарској скупштини и то као представник владајуће Слободарске странке. Остао је веран овој странци све до њеног укидања. У периоду од 1882. до 1883. поверен му је посао жупана у Јурској жупанији, а такође је једно кратко време био краљев повереник за Војну границу.

⁸ L. Heka, *Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje*, 202.

⁹ Исто, 202.

¹⁰ L. Heka, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 37 (2016), 1066.

¹¹ D. Šokčević, S. Matković, *KHUIEN HÉDERVÁRY, Károly (Dragutin, Karlo, Karl)*, Hrvatski leksikon 2019. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204> приступљено 5.6.2020.)

¹² Л. Хека, *Гроф Карло Куен Хедервари (Károly Khuen-Héderváry) и Срби*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 4 (2017), 1727.

¹³ Исто. 1727.

Куеново порекло није једино што га је приближило цару, односно краљу, већ и његов смисао за политику и уверења која су била блиска цару. Овај гроф био је уверен да је кључ развоја Угарске у јединствену и снажну силу, остварив искључиво у оквиру Хабзбуршке монархије. Један такав заговорник дуализма, био је неопходан цару.¹⁴ Неретко се могло чути да је гроф краљев човек.¹⁵ Показатељ великог царевог поверења у Куена, била је намера цара Франца Јозефа да га именује за мандатара угарске владе. Међутим, у то време, могуће је да је Куен схваћен од стране већине као сувише млад и недозрео политичар да би могао да се дохвати тако озбиљног задатка. Људи који су га подржали том приликом, нису били у довољно великом броју да би се остварио у намери да постане мандатар. Ту подршку су углавном чинили припадници угледне аристократије. Међу људима који су га подржали, био је Бењамин Калај, који се у сличном временском периоду када је Куен постао бан, налазио на челу управе у Босни и Херцеговини. Калај је био политичар нешто префињенијих способности од Куена, али нема сумње да се ради о двојици државника односно племића који у великој мери слично размишљају, и да је реч о политичарима скоро истог кова.

Иако је овај млади и амбициозни аристократа био окружен утицајним људима и притом је успевао да задобије и поверење самог цара, није раскидао везе са Хрватском и Славонијом где је провео део своје младости. Био је врло добро упућен у тамошња дешавања.¹⁶ Познавање језика и добра упућеност у политичке прилике у Хрватској и Славонији, наметнули су Куена као најлогичнији избор за новог бана, иако су цар и Калман Тиса имали нешто другачије планове. Тиса није предложио Куена за бана Хрватске и Славоније, већ је на уму имао неког другог, попут министра Јосиповића. Један од кандидата је био и барон Филиповић, подмаршал, али се брзо одустало од те идеје из бојазни да се не би појавио нови бан Јелачић.¹⁷ Врло је вероватно, да је Тиса желео да задржи Карла на главној политичкој позорници у Угарској, и да није био спреман да се одрекне свог ученика. Ипак, 1883. одлучено је да Карло постане нови бан Хрватске и Славоније. Општи утисак јавног мњења у Угарској о Куену поводом избора за место бана,

¹⁴ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968, 121.

¹⁵ L. Heka, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, 1068.

¹⁶ Исто, 1068.

¹⁷ L. Heka, *Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje*, 210.

је био да се ради о добродушној и неодлучној особи, о недовољно лукавом човеку, слабог карактера, неспремног да издржи притисак.¹⁸ Сличну слику формирала је и хрватска штампа, предвиђајући Карлу свега пар месеци власти. Куену ипак, није било потребно много времена да јавност увери у супротно.

3. „Човек из народа“ постаје бан

Прошло је више од осам векова од како су Хрвати ушли у државну заједницу са Угарском. Ушло се у нову епоху, буђења национализма. Претходно, Угарска је искористила пољуљаност Монархије и издејствовала нагодбу којом је добила дуго очекивано задовољење. Сама нагодба била је искључиво договор између цара и Мађара¹⁹, док су остали народи били искључени из договора, што је довело до још веће срџбе међу онима који се низашта нису питали. Аустро-угарска нагодба није била само изнуђени договор Угарске с намером да се стекне што већи ниво независности. Поред тога, сврха новог преуређења Монархије јесте ангажовање обеју страна у пацификавању националних покрета који прете опстанку Монархије. Како је једном приликом гроф Бајст прокоментарисао, циљ Монархије је обуздавање „хорди“.²⁰

Договор цара и Мађара срушио је снове дела Хрвата о федералистичком уређењу Монархије, где би Хрвати могли да остваре територијалну целовитост и већу аутономију. Хрватско-угарска нагодба склопљена 1868. омогућила је Хрватима привидну аутономију, са неким мањим погодностима, али под строгим надзором цара и Мађара.²¹ Сматрајући да су нагодбом решили хрватско питање, није било потребно много времена да Угарска донесе Закон о народностима 1868. којим су сви остали народи на подручју Угарске проглашени за политичке Мађаре. Намера Угарске је била јасна, асимилација других народа постаје један од приоритета. Мађарима је била потребна јединствена и хомогена држава. Уговор који је склопљен са Хрватима, не доказује да се Хрвати убрајају међу

¹⁸ Исто, 211.

¹⁹ A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990. 166.

²⁰ Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, 310.

²¹ В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Београд 1969, 386.

моћне политичке народе, већ да је простор Хрватске и Славоније од велике стратегијеске важности за Угарску, која жели излазак на Јадран и могућност даљег продора на Балкан.²² Хрватско-угарска нагодба није никогa у потпуности задовољила. Ревизија која је уследила није довела до значајнијих промена. Нагодба је имала своју угарску и хрватску верзију, које се нису у потпуности подударале. Постојала је извесна разлика која је омогућавала различите интерпретације неких одредби. Извесно је да је Угарска неретко кршила чак и оне одредбе које су биле подударне у обе верзије.²³ Нагодба је и даље била елемент угарске хегемоније у Хрватској и Славонији, све до коначног распада Аустро-Угарске.

У време док је Куенова политичка каријера доживљавала процват, у Хрватској и Славонији дуализам се показивао у свом правом издању. Цар је дао подршку Угарској у гушењу националних покрета и успостављању хегемоније. Кршећи одредбе хрватско-угарске нагодбе, загребачки финансијски директор Антун Давид, наредио је да се рано ујутро 6. августа 1883. са појединих зграда у Загребу поскидају стари грбови и поставе нови са двојезичним натписима. Са леве стране би се налазио хрватски натпис, а са десне мађарски. Није било потребно много времена па да се разјарени грађани Загреба размиле по улицама. Око хиљаду демонстраната је напунило Гундулићеву улицу, да би потом поскидали и поломили табле. Демонстрације су се прошириле на околна села, чији су се сељаци већ дуже време осећали потлаченим. Нарочито жесток отоп пружила су српска села, која су по завршетку побуне, највише страдала.²⁴ Неразвијена привреда, сиромаштво и све тежи намети, доводили су до усијања. Двојезичне табле су биле повод, окидач који је распламсао гневно становништво, које је већ дуго сумњало да њихов порез заправо иде у мађарску касу. Двојезичне табле су само продубиле ту сумњу.

Бан Пејачевић, немоћан да угаси немире, могао је само да саопшти на министарској конференцији у Бечу, да је одлука о увођењу двојезичних табли, противзаконита. Уистину, Угарска није могла да докаже законитост тих одлука.²⁵ Угарска себи није могла да дозволи да покаже слабост, стога је остала при тврдњи да је одлука о

²² Исто, 389.

²³ Ž. Holjevac, *Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj: između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću*, (<https://www.azoo.hr/manijine/05.html> приступљено 7.6.2020)

²⁴ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 286.

²⁵ М. Polić, *нав. дело*, 3-5

двојезичним таблама законита и да оне морају остати. Бан Пејачевић, увидевши да је озбиљно поремећен јавни поредак, и да је немоћан да угаси немире, подноси оставку. Чинило се да ће бити немогуће пронаћи новог бана, довољно способног и чврстог карактера, да угуши немире и поново заведе ред. Такав став делила је већина у Хрватској и Славонији.²⁶ Убрзо, на место Пејачевића привремено је постављен генерал Херман Рамберг, и то на предлог Калмана Тисе. Генерал Рамберг је успео да поврати двојезичне табле уз употребу физичке силе, и тако сачува понос Угарске. Угарски сабор је недуго потом дао могућност да се оставе стари заједнички грбови са хрватским натписом, тамо где нису били дирани. Док на оним зградама где су грбови са хрватским натписом прво замењени двојезичним, а потом полупани, наређено је да се поставе грбови без натписа, или како их је јавност називала, немим грбовима.²⁷ Угарска је тиме успела да сачува свој ауторитет, била је принуђена да покаже своју снагу и привремено обустави одлуке које су деловале асимилаторске.

Требало је изабрати новог бана, а Калман Тиса је тражио особу која је добро упозната са дешавањима у Хрватској и Славонији и неко ко добра зна језик. Поред кандидатуре генерала Фрање Филиповића, било је чак предлога да Раух поново постане бан, међутим на крају је изабран Тисин верни ученик, гроф Карло Куен Хедервари. Чини се да је избор Куена, изазвао опште разочарење. Унионисти који су се стопили са Народном странком, надали су се да би нови бан могао бити из њихових редова, док је опозиција његов долазак протумачила као наставак ширења мађарског утицаја и наметање мађарских кадрова. Штавише, опозиција је тврдила да је у избору Куена за бана прекршен закон, јер бана није предложио Сабор. Међутим, Сабор заиста није имао надлежност да предлаже бана.²⁸ На улици су пак, могли да се ослушну коментари на Куенов рачун, који су се тицали дужине трајања његовог мандата. Јавност је предвиђала да Куен неће дуго издржати на политичкој сцени, и да ће отићи до зиме. Стога је Куен зарадио надимак „зимски бан“.²⁹

²⁶ Исто, 6.

²⁷ Исто, 8.

²⁸ Л. Хека, *Гроф Карло Куен Хедервари и Срби*, 1727.

²⁹ L. Heka, *Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje*, 204.

Куена су подржале присталице Народне странке, настојећи да га прикажу као „домаћег човека“. Чињеница је била да је део своје младости провео у Славонији и да се образовао у Загребу, али остало је питање је да ли је заиста рођен у Нуштру у Славонији, како су упорно тврдиле његове присталице. Рудолф Хорват, историчар, политичар и идеолошки противник бана Куена, тврди да Куен себе сматра Мађаром, иако има поседе у Славонији. Чак штавише, тврди да је Куен изјавио да је његово родно место у Хрватској, док му је домовина у Мађарској.³⁰ Чињеница је да његов положај није био ни мало лак, будући да је веома млад добио на управу земљу у којој је све врвело од незадовољства, а притом није имао подршку ни од својих сународника, Мађара, који су га такође доживљавали као странца.³¹ Ни потоња мађарска историографија није благонаклона према њему, будући да се много чешће помиње као особа која је „пацификовала Хрватску“, него као председник угарске владе.³² Похвално слово је могао да очекује само од цара, уског круга аристократије и људи који су му већ првом приликом показали оданост, попут чланова Народне странке.

Врло је могуће да Куен себе није чак ни доживљавао као припадника мађарске народности. Из тог разлога му је ускраћена подршка 1903. те се није дуго задржао на месту председника владе. Из тог разлога није прихваћен као „домаћи човек“ ни у Угарској, као што није у Хрватској и Славонији, ма колико год покушавао себе да представи на тај начин. Исо Кршњави бележи, да чак ни Куенова супруга Марија Телеки, није Куена доживљавала као припадника мађарске расе.³³ Штавише, пре би се могло рећи да је био космополита. Није се изјашњавао ни као Хрват, већ радије, као Славонац.³⁴ Из тог разлога не треба да чуди узајамна љубав и поверење Куена и цара Фрање. Цар је у њему видео човека Монархије, а не Угарске, некога ко је спреман да се до краја бори за њен опстанак, стога царско поверење није изостајало током читаве Куенове политичке каријере. Цару су били потребни људи који ће зауставити јачање национализма код словенских народа, и спречити међусловенску сарадњу. Било какво јачање словенске државе му није

³⁰ Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906, 291.

³¹ L. Heka, *Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje*, 202.

³² Исто, 209.

³³ B. Ostajmer, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.*, Zagreb 2011, 32.

³⁴ L. Heka, *Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje*, 218.

одговарало, и чезнуо је за успешним решавањем Источног питања. Сматрао је да би припајање стратешки важних територија на простору Балкана оснажило Монархију, па јој у некој догледној будућности више не би била потребна нагодба.³⁵

Једна од Куенових предности, била је одлично познавање српског, односно хрватског језика, док је његов недостатак било одсуство пријатеља и блиских људи из Хрватске и Славоније на које је могао да се ослони. Готово без познаника и сарадника, осетио се усамљено, а усамљен човек је склон преиспитивању свог положаја. Међутим, Куен остаје упоран и непоколебљив. За разлику од неких својих претходника, Куен је одисао великом харизмом. Његови наступи обиловали су сарказмом и хумором.³⁶ Временом је успео да око себе окупи неке угледне хрватске интелектуалце попут Исе Кршњавија и Јосипа Пливериха.³⁷ Интересантан опис личности новог бана, даје Јожеф Криштофи, описујући га као неустрашивог политичара, властољубивог и склоног компромисима. Његова свеукупна оцена бана је била да се ради о макијавелисти.³⁸ Као одлучног и прилагодљивог политичара, такође га је видео Ђура Ђурковић, један од присталица и члан Српског клуба. За њега је Куен био ефикасан и веран политичар.³⁹

Бан Куен је званично преузео дужност 1. децембра 1883. године, док је 17. децембра отворио Сабор и обелоданио свој програм. Навео је да је преузимање улоге бана, последица оданости краљу, као и да је његова мисија очување државе сједињених краљевина круне светог Стефана као и стварање услова за мир и благостање у Хрватској и Славонији.⁴⁰ Мартин Полић некадашњи члан Народне странке, забележио је банов говор на првој седници; „Темељ дјелатности моје бити ће темељни закон који уређује државноправни одношај ових краљевина; који осигурава овим крајевинам што ширу аутономију и у обће развијање свих праведних интереса... моћи ће се много допринијети да се побољша народно господарствено стање земље. То ће се пак господо моја с ваше стране тим сигурније постићи моћи, ако се у дјелокругу вашем буде чини показало чувство

³⁵ N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća uspon i pad srpskoga kluba*, Zagreb 2005, 59.

³⁶ B. Ostajmer, *нав. дело*, 34.

³⁷ L. Heka, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, 1079-1080.

³⁸ B. Ostajmer, *нав. дело*, 34.

³⁹ L. Heka, *Grof Karlo Khuen Hedervary I hrvatsko pitanje*, 209.

⁴⁰ M. Polić, *нав. дело*, 13.

за цјелокупност краљевина св. Стјепана.”⁴¹ Порука Куена је да су Хрвати у обавези да беспоговорно слушају надређене, чији је задатак да осигурају аутономију, и економско и привредно благостање. Сем тога наглашава да Хрватско-угарска нагодба није документ само Хрватске, већ документ Хрватске и Угарске. Његова жеља је да Хрватска и Угарска буду једна земља. Поред очувања нагодбе Куен је себи поставио задатак да изгради јаку управу, да преуреди административни систем, постављајући људе одане новом режиму и тако ојача свој положај.⁴²

Куену није било потребно много времена, да се сукоби са присталицама Странке права. Већ 19. децембра, праваша су задавали главобоље изазивајући nerede у Сабору, на шта је бан реаговао избацивањем неколицине правашких посланика.⁴³ Велику подршку је добио у виду Народне странке. Како наводи Мартин Полић у то време, Народна странка је била најбоље организована, будући да је у њој радио „велики број млађе интелигенције, а њезини присташе бијаху својом идејом тако опојени, за своје одушевљење, да је то изгледало као права фанатична војска.”⁴⁴ Странка је према његовим тумачењима била освежена младим људима, а уз њу је пристао и велики број Срба. Но чињеница је да се странка до доласка Куена нашла у кризи, и захваљујући њему вратила се на колосек и задржала на власти још дуго година. Већ поменута Странка права, била је најозбиљнији противник Народне странке, и бан је пред собом имао задатак да редукује број њихових чланова у Сабору. Од сто десет чланова Сабора, двадесет пет су били праваша, тринаест из Неодвисне народне странке, тројица независних кандидата међу којима је био Јосип Франк, док је већину, од 69 мандата имала Народна странка.⁴⁵ Није било потребно много времена да унионисти почну да верују Куену, стога су се масовно учлањивали у Народну странку, док су тренутни чланови те странке изражавали незадовољство поводом тога.⁴⁶

Владајућој странци су прилазили Срби, јер након Берлинског конгреса долази до заокрета у њиховој политици. Схвативши да је дуализам додатно ојачао, нарочито након

⁴¹ Исто, 13-14.

⁴² J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *нав. дело*, 123.

⁴³ M. Polić, *нав. дело*, 16.

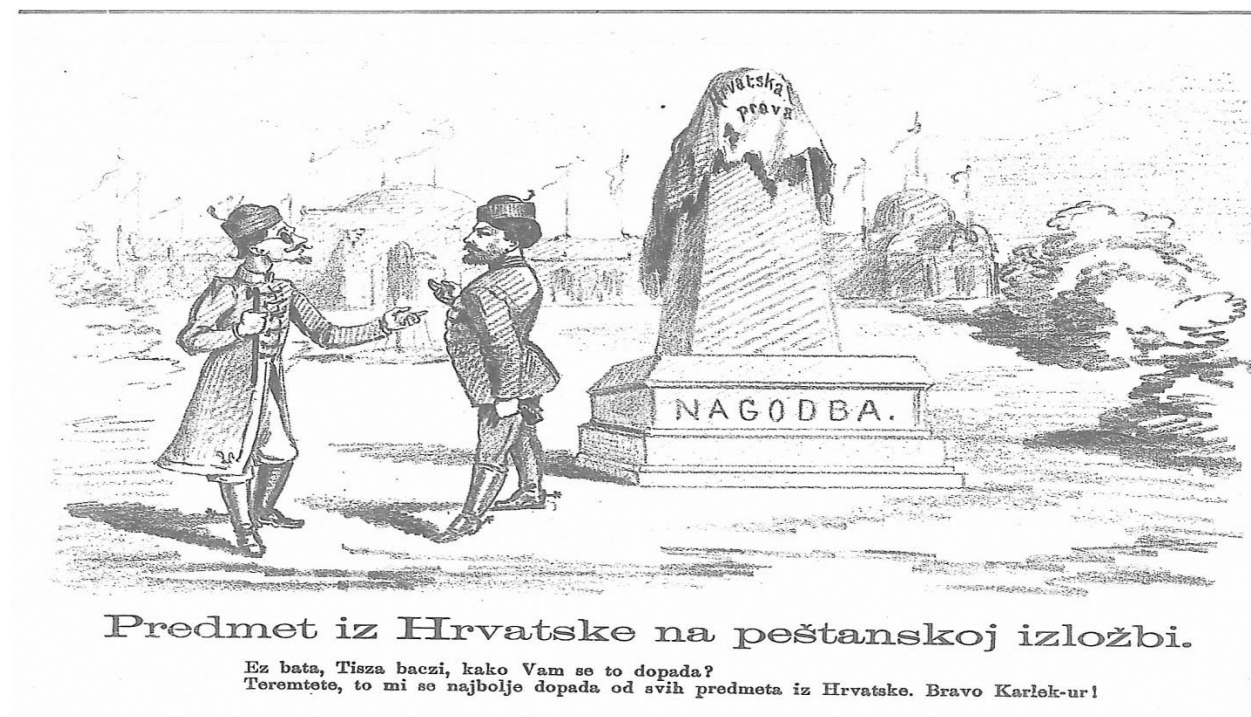
⁴⁴ Исто, 22.

⁴⁵ Исто, 24.

⁴⁶ Исто, 27.

окупације Босне и Херцеговине, део Срба се након тајног састанка у Черевећу одрекао Бечкеречког програма, који је био антидуалистичког карактера. Творци програма насталог на састанку у Черевећу били су такозвани нотабилитети, а њихова политика, која више није била антидуалистичка, се најбоље примила у Хрватској и Славонији.⁴⁷ Српске нотабилитете у Бановини су углавном чинили богатији слојеви грађанства, према томе, њима није одговарала антинагодбена политика.⁴⁸ Добрим делом захваљујући Србима, Народна странка је са лакоћом успела да се учврсти своју власт.

Већ обезбеђена већина у Сабору била је добра полазна тачка за новог бана. Све што је даље учинио, било је доношење одлука које би само додатно учврстиле његову позицију. До 1887. успео је да прочисти Сабор од непожељних елемената, и од Народне странке створи послушни орган.

Карикатура која приказује сву огољеност нагодбе, и сужена хрватска права, преузето из новина: *Bič*, број 11, 2.6.1888.

⁴⁷ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 271-272.

⁴⁸ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 277-278.

4. Дуготрајна владавина бана Куена

Већ се четири деценије развијао страначки живот у Хрватској и Славонији. Народна странка је замишљена као антинагодбени покрет, да би касније попримила обресе унионистичке политике, па су се неретко могле чути оптужбе на рачун њених чланова, да се заправо ради о мађаронима. Борбом против Нагодбе и својом истрајношћу успела да се избори за већи утицај у Сабору, добивши 1869. преко педесет мандата. Почетком седамдесетих година XIX века, представници мађарске власти проценили су да је Народна странка спремна за преговоре, иста она странка која је до недавно била љути непријатељ дуализма. Преговори који су обављени са Мађарима, представљали су привидан уступак Хрватима. Извршена је ревизија нагодбе, а њене измене биле су готово безначајне. Године које су уследиле, довеле су до одређених промена у Народној странци, која је постала примамљива за унионистичке кадрове.⁴⁹ Бан Пејачевић, који је потекао из Народне странке, определио се за унионистички курс.

Промена политике довела је до незадовољства, а потом и цепања странке и стварање Неодвисне народне странке, чији су чланови називани обзорашима, јер је орган њихове странке био лист *Обзор*. У очима јавности Неодвисна странка је била странка Штросмајера, иако он није имао неког значајнијег утицаја на њен рад. Обзораши су били представници умерене опозиције, спремне на сарадњу, али не и на крајњу попустљивост. Представљали су интересе свештенства и загребачке буржоазије.⁵⁰ Заступали су идеју тријализма као и интересе виших слојева хрватске буржоазије.⁵¹

Куен је успео да обнови Народну странку која се нашла у кризи, и због тога је имао поштовање и самог цара.⁵² Његов долазак учврстио је позицију Народне странке на власти, али је такође успео да од ње начини послушни апарат. Она је постала колектив људи које Куен награђује чиновничким положајима за њихову оданост. Колектив који је престао да буде странка, већ скуп послушника.⁵³

⁴⁹ М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 195.

⁵⁰ Исто, 265.

⁵¹ Ј. Šidak, М. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *нав. дело*, 131.

⁵² М. Artuković, *Srbobran : glasilo Srpske samostalne stranke : 1884-1902*, Beograd 1987, 35-36.

⁵³ Ј. Šidak, М. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *нав. дело*, 121.

Ватрени непријатељ Народне странке и Куена, али и најјача опозициона странка у Хрватској и Славонији, била је Странка права. Током седамдесетих година, носилац правашке идеологије била је студентска омладина. Од када је Народна странка преузела примат у Сабору, број чланова Странке права се повећавао, да би убрзо та странка израсла у снажан опозициони покрет. Допринос ширењу правашке идеологије, дало је Свеучилиште у Загребу, где су се образовали нови нараштаји задојени идејом о такозваном „историјском праву“.⁵⁴ Праваштво је било једна од најважнијих националних и политичких идеологија не само у раздобљу владавине бана Куена, већ уопште у историји Хрвата.⁵⁵

Анте Старчевић и Еуген Кватерник су били главни представници и идеолози овог покрета, који се први пут појављује у Хрватској и Славонији од 1861. Један од задатака праваштва био је буђење хрватске националне свести и оснивање самосталне хрватске државе. Први задатак су успешно обавили.⁵⁶ Поред тако велике улоге, покрета који је будио и обликовао хрватску националну свест, нема сумње да је праваштво оставило утицаја и на друге политичке националне елементе. Као што је већ наведено, један од циљева праваша је стварање самосталне државе, која неће имати заједничких послова ни са Аустријом, ни са Угарском. Старчевић је до краја свог живота био уверен да се хрватска држава може основати, искључиво на згаришту Монархије. За њих је нагодба само парче папира, творевина незаконитости.⁵⁷ Према наводима појединих хрватских историографа, праваша су за своју идеологију црпили инспирацију из тековина Француске револуције и просветитељства, наводно је један од узора његове идеологије био Жан Жак Русо, односно његово дело *Друштвени уговор*. Међутим, уколико су Старчевић и Кватерник заиста црпили инспирацију из *Друштвеног уговора*, изгледа да је само један део тог филозофског и политичког дела био прихватљив, и то онај део који се односио на тиранина, односно владара који је силом присвојио краљевску власт, иако на то нема право. Такав владар је ништа друго, но деспот. За праваше, оличење деспота је Аустрија.⁵⁸

⁵⁴ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 198.

⁵⁵ V. Veselinović, *Pregled razvoja pravaške ideologije i politike*, *Časopis za suvremenu povijest* 50 (2018), 615.

⁵⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 253.

⁵⁷ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *нав. дело*, 130.

⁵⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 13.

За идеологе праваштва, Хабзбурзи су кршиоци уговора склопљеног 1527. са хрватским племством. Они сужавају хрватску аутономију, тако што намећу заједничке послове, иако је једино што је заједничко између Хрватске и осталих земљама, заправо заједнички владар. Као пуноправни партнери краља, Хрвати имају право да тај уговор раскину.⁵⁹ Суштина правашке идеологије је наратив о тешкој судбини потлаченог и обесправљеног хрватског народа, који мора да се ослободи свог тлачитеља. Праваше се залажу за стицање државности, пре свега на темељу историјског односно државног права, али и на основу природног права.⁶⁰

Још један од непријатеља хрватства према тумачењу праваша били су такозвани „Славосерби“.⁶¹ Иако се у делима Старчевића у појму Славосерб уочавају расистичке конотације, углавном уперене према Србима, припадницима „нечисте крви“, према тумачењима хрватске историографије, појам Славосерб је имао углавном духовну, односно, моралну конотацију.⁶² За Старчевића Славосерб је човек нечисте крви, задојен „герцштином“. То је човек спреман на свако зло, научен на крађу и разбојништво. За Старчевића је Славосерб особа робовског менталитета која се не може уклопити у демократску средину. Управо таква тврдња наводи нас на помисао да Старчевић није могао да буде следбеник просветитељске мисли, или да је једноставно реч о особи контрадикторних ставова.⁶³ Његове речи су више асоцирале на псеудонаучне теорије Јозефа Етвеша и Артура Гобиноа, него на просветитељску мисао, будући да је и сам био поборник идеје о нацији као споју неједнаких раса, владајућих и подређених.⁶⁴ Међу Славосербе је такође убрајао присталице југословенске идеје, међутим Славосерби нису остали вечни непријатељи праваша.⁶⁵

⁵⁹ M. Gross, „Nacionalnointegracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981, 293.

⁶⁰ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 226.

⁶¹ M. Gross, „Nacionalnointegracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“ u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, 296.

⁶² M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 205.

⁶³ N. Bartulin, *The racial idea in the Independent State of Croatia : origins and theory*, Boston 2014, 34.

⁶⁴ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку: (1492-1992)*, Београд 2008, 271.

⁶⁵ M. Gross, „Nacionalnointegracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“ u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, 296.

Идеје праваштва су се ипак релативно брзо шириле, нарочито на простору некадашње Војне крајине, а пре свега у западним деловима Хрватске и Славоније. Избори из 1883. су показали да је бивша Војна крајина уз Приморје с Горским котаром и Загорјем постала јако правашко упориште.⁶⁶ Праваша су недуго потом остварили врло добар резултат на изборима 1884. године, и тиме се афирмисали као најјача опозициона странка. Искористили су прилику да цару Фрањи упуте адресу у којој су изложили антидуалистичку политику свог покрета, што је био довољан разлог да разгневи Куена који је себи зацртао јасан циљ: праваша морају бити уништени. У овој намери Куен је имао подршку и самог цара.⁶⁷

Када је реч о саставу правашког покрета, већину су чинили трговци, који су уједно били најобразованији слој грађанства. Будући да су се њихови интереси косили са интересима сељаштва, Странка права је већину времена заступала интересе трговаца, најагилнијих људи у странци, а знатно мање интересе сељаштва. У Загребу су пак међу правашима налазили предузетници, трговци, студенти и средњошколци.⁶⁸

Врло важан фактор у време Куеновог бановања чинили су Срби, који се боре за своју школску аутономију, признавање српског језика и имена. Након припајања Војне крајине Хрватској и Славонији, број Срба у Бановини је порастао за 7%, на 26%. Године 1883. имали су двадесет и осам заступника. Сем двојице, сви остали су били провладини посланици.⁶⁹ Срби су током осамдесетих задржали велики број посланика, можда чак и несразмеран велики број, како тврди историчарка Нивес Румењак, а такође су чинили скоро половину представника Хрватске на Заједничком сабору у Будимпешти, где су више заступали српске интересе, а нешто мање, интересе аутономне Хрватске.⁷⁰ Према неким претходним владама однос Срба је био нешто другачији. Срби су иступали против Рауховог режима, а нимало дражи им није био ни режим бана Ивана Мажуранића, иако је Мажуранић један део Срба поставио на значајне функције у управи и судству, што један

⁶⁶J. Turkalj, *Stranka prava i izbori za Hrvatski sabor na području bivše Vojne krajine 1883. godine*, *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2004), 1036-1037.

⁶⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 133-134.

⁶⁸ Исто, 255-256.

⁶⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. II том*, Београд 1989, 397.

⁷⁰ N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba*, 548.

део хрватских историографа тумачи као одраз Мажуранићеве благонаклоности према Србима.⁷¹ Пре би се рекло да је у питању био покушај бана да анулира незадовољство Срба, поводом Школског закона из 1874. који је постао камен спотицања у српско-хрватским односима. Школски закон је био грађанског карактера и изузимао је школе из надзора цркве. Тако је Српска православна црква остала без својих верских односно конфесионалних школа, док закон није тај проблем надоместио српским националним школама.⁷² Према закону готово сва средства су одлазила на издржавање државних основних школа, док су конфесионалне остајале без новца и пропадале. Мажуранића су оптуживали за прогон и асимилацију Срба, као и тежње да се Босна и Херцеговина прикључе Хрватској. Срби нису имали поверења у Мажуранића, нити су веровали правашима, нити касније обзорашима.⁷³

Година у којој је ревидирана нагодба, заправо представља можда и преломну годину за Србе и њихов однос према влади. Будући да је 1873. године Народна странка престала да буде савезник Срба, већ супарник, јер се придружила влади, Срби остају без ослонаца и једино решење које добар део Срба види јесте напуштање Бечкеречког програма који су до тада следили, и пристајање уз владајући режим. Ти Срби називали су се умерењацима или нотабилитетима.⁷⁴ Нотабилитети су схватили да морају да се усредсреде на послове народно-црквене аутономије, привреде и културе, а тек онда, у неко догледно време, када се укаже повољна прилика, да наставе политичку и државноправну борбу.⁷⁵

Како су године одмицале, Срби су све више зазирали од опозиционих странака у хрватској бановини. Чинило се да је сарадња са правашима и обзорашима готово немогућа. Током Српско-бугарског рата 1885. Срби су осетили ненаклоњеност Хрвата. Већина хрватских опозиционих листова, међу којима *Позор*, лист Неодвисне народне странке, као и правашки лист *Слобода*, стали су на страну Бугарске, славећи њене победе.

⁷¹ Л. Хека, *Гроф Карло Куен Хедервари и Срби*, 1727.

⁷² М. Artuković, *Srbobran: glasilo Srpske samostalne stranke*, 33.

⁷³ М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 234.

⁷⁴ В. Крестић, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Београд 1987, 101.

⁷⁵ Исто, 104.

Сматрали су да би победа Бугарске била доказ постојања правде.⁷⁶ Једино што су Срби од праваша могли да очекују, била је негација постојања било чега српског и чести изливи мржње. У правашкој идеологији и даље је опстајала Старчевићева теорија о непостојању српског језика, као и да је језик којим Срби говоре заправо, ни мање ни више него хрватски, или нека варијација тог језика.⁷⁷ Највише контроверзи је изазвало Старчевићево дело *Име Серб*, које је својим псеудонаучним тумачењем српског имена и порекла као робовског, имало за циљ да унизи Србе.⁷⁸ Ни каснији праваше се нису никад у потпуности дистанцирали од неких Старчевићевих теза. Предрасуде о грко-источној вери и источњачком учењу, као назадном и примитивном, опстајале су деценијама и чак се афирмисале у неким потоњим идеологијама.⁷⁹ Оно што је посебно засметало Србима јесте такозвано државно или историјско право и идеја о Великој Хрватској. Према тумачењима Старчевића и Кватерника, Хрвати полажу право на читав низ територија. Велика Хрватска би била заслуга за све оно што су Хрвати учинили за Европу, бранећи је од варвара⁸⁰, или да би се испунила историјска неправда и повратило оно што је некада припадало Хрватима. Тако се формирао велики јаз између Срба и праваша, али и свих хрватских политичких елемената који су у своју идеологију утиснули идеју о историјском праву, па је тако велики камен спотицања било питање Босне и Херцеговине, коју су Хрвати већински својатали и сматрали још једном хрватском земљом.

Трговац и човек који је финансирао *Србобран*, Никола Гавела, у писму свом пријатељу, чувеном политичару и новинару, Миши Димитријевићу, јасно објашњава разлоге због којих су се Срби приближили Народној странци, и какав је анимозитет постојао између Срба, праваша и обзораха. Чак штавише сматра да би се Срби пре договорили са правашима код којих бар постоји словенска солидарност, него са обзорашима, који су врло блиски Западу, највећем непријатељу словенства. Пише да сем Народне странке, нико други не жели да зна за Србе.⁸¹ Такође су забележене речи

⁷⁶ М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 237.

⁷⁷ А. Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*, Zagreb 1876, 101.

⁷⁸ А. Starčević, *Ime Serb*, Zagreb 1868, 21-22.

⁷⁹ А. Starčević, *Bi-l k Slavstvu ili ka Hrvatstvu*, Zagreb 1894, 31.

⁸⁰ Е. Kватерник, *Istočno pitanje i Hrvati*, Zagreb 1868, 59.

⁸¹ „Никола Гавела Миши Димитријевићу, Загреб, 18. марта 1887.“, у: *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848-1914)*. књ.2, приредио В. Крестић, Београд 1995, 80.

Штросмајера, који се сматрао главним вођом обзораха, да су Срби „кржави непријатељи, јер дочим се ми љуто боримо са Мађара, Србин брат иза леђа на нас наваљује.“⁸² Штросмајер није крио задовољство поводом пораза Срба у Српско-бугарском рату, сматрајући да је правда победила.⁸³

Како су се Срби осећали по питању српско-хрватских односа можда најбоље осликавају карикатуре сатиричног листа *Врач погађач*. На једној од бројних карикатура о тој теми, нацртана је кућа на којој стоји натпис „српско-хрватска слога“, док је испред куће збуњени Србин, који поставља себи питање: како да уђем? На вратима су решетке, мердевине уз помоћ којих би се попео до прозора су сломљене, тек је један мали отвор на дну куће слободан. Србин закључује да би у том случају морао да клечи и пузи, а и кад би прошао, нашао би се у подруму.⁸⁴ Још један лист износи интересантна запажања о српско-хрватским односима, у питању је *Србобран*, који закључује да читава хрватска опозиција после толико година, дакле све до 1903. године, и даље негује идеје Анте Старчевића и Јосипа Франка. Тиме Србобран поручује да Српска самостална странка не може да сарађује са хрватским опозиционим странкама, будући да и даље негирају српство.⁸⁵

Овакви услови и околности су били идеална полазна тачка за Куенов режим. По доласку у Хрватску и Славонију затекао је владајућу Народну странку, која иако се нашла у кризи, и даље је била убедљиво највећа странка, са највише посланика у Сабору, скоро троструко више него Странка права, друга најјача странка у Хрватској и Славонији. Праваши су можда у почетку деловали као озбиљан противник, али је нови бан убрзо решио и тај проблем. Штавише, Куену су праваши добродошли, јер су дали велики допринос друштвеним поделама у Хрватској и Славонији. Већ постојећи јаз између Хрвата и Срба, Куен је вешто искористио и додатно продубио. Успео је да преусмери енергију незадовољних Хрвата ка Србима. Куен је искористио незадовољство Срба и њихову немогућност да сарађују са осталим хрватским опозиционим странкама и радо их примио

⁸² „Јосип Ј. Штросмајер Фрањи Рачком, Ђаково, 10. априла 1884.“, у: *Грађа о Србима*, 14.

⁸³ „Јосип Ј. Штросмајер Фрањи Рачком, Ђаково, 29. Новембра 1885.“, у: *Грађа о Србима*, 53.

⁸⁴ *Врач погађач* : шала и подсмјевка, 16. (29.) август 1903, 127.

⁸⁵ *Србобран* : лист за политику, народну просвету и привреду, 10 (23.) март 1903, 1.

к себи. Поред тога још једна Куенова предност се састојала у томе што странке у Хрватској и Славонији нису биле способне да говоре народу разумљивим језиком.⁸⁶

Већ 1883. године, 19. децембра, Куен је започео са мерама сужавања политичких слобода, тако што је пооштрио саборски пословник и тиме себи дао већа овлашћења да избацује из Сабора неподобне чланове. Успео је да измени правилник Сабора. Према новом правилнику председник Сабора могао је да искључи посланика и до шездесет седница, а уколико би покушао да се за време казне врати у Сабор био би кажњен са петсто форинти. Уколико би расправа у Сабору трајала три дана, четврти дан посланик је могао да уз подршку десеторице посланика поднесе предлог да се расправа закључи, и да се о таквом предлогу одлучи без расправе, односно устајањем.⁸⁷ За време Куена, одржано је пет избора: 1884. , 1887. , 1892. , 1897. , и 1901. Оно што се да приметити, јесте да је донет закон који је продужио мандат посланицима Сабора, са три на пет година, а гласање у Сабору је било јавно.⁸⁸ Већ на првим изборима 1884. осетили су се притисци власти, застрашивање и претње.⁸⁹ Потом је поставио висок имовински цензус, којим је право гласа имало свега 2% становништва, док су изборни срезиви где је опозиција имала већину, били запостављени или се осетила јака репресија.⁹⁰

Постало је јасно, да су бану проблем представљале одређене установе. Једна од тих установа била је порота за штампарске деликте. Порота је на суду неретко ослобађала оптужене издаваче од оптужби, стога је аргумент владајућег режима био да је порота готово увек била пристрасна јер је била на страни јавног мњења. Наводно чак ни индивидуе нису могле да добију спор. Порота је према томе, само успоравала судске процесе и чинила их неефикасним.⁹¹ Укидањем пороте, сужена је слобода штампе, а бан је тврдио да је био принуђен на овакав корак, јер „када се ради о нужди, неће никада пропустити, да поприми сходне мјере, макар изгубио популарност читавог света.“⁹²

⁸⁶ М. Artuković, *Srbobran: glasilo Srpske samostalne stranke*, 31-32.

⁸⁷ R. Horvat, *нав. дело*, 291.

⁸⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 240.

⁸⁹ R. Horvat, *нав. дело*, 291.

⁹⁰ Исто, 292.

⁹¹ M. Polić, *нав. дело*, 56-57.

⁹² Исто, 58.

О ограниченој слободи штампе сведочи и Франко Поточњак, који је био оптужен за узнемиравање јавности јер је захтевао свргавање Куена са места бана. Због тога је ухапшен и заточен на четрдесет и пет дана, а потом и кажњен новчано, а суђено му је тек накнадно.⁹³

У периоду од 1884. до 1887. спроведен је низ закона којима је реорганизовано судство и управа, а чиновништво претворено у оруђе режима. Са војском оданих чиновника, Куен је имао моћ да лако уништи опозицију. У оквиру реорганизације управе, жупан је добио нешто шира овлашћења. Жупан је постао инструмент строге контроле у градовима, а судство остала зависно.⁹⁴

Извесно је да су сви неопходни закони ради пацификовања Хрватске спроведени у периоду од 1884. до 1887. , и у томе се Куен показао врло успешним. Како Франко Поточњак бележи, стање у Хрватској и Славонији је никад горе: „Признати ваља истину, безакоње озгора не познаје граница, самовоља не наилази ни на какве препреке, јер сабор све одобрава, до краља не има никому пута, а доспије ли што до њега, тада му се ствар криво прикаже или се просто забашури. Штампе не има никакве ине ван оне и онакве, какову допушта, трпи и попушта преузвишена проста варалица бан хрватски.“⁹⁵

Бан је потом успео да сломи национални отпор и обесмисли постојање опозиције. Доношењем новог изборног закона, регулисао је по својој вољи колико ће који изборни срез да да представника. Тако што је смањивао број представника по срезовима, неким регијама је давао бољи политички положај.⁹⁶ Такође Куен је дао већи број представника у оним срезовима у којима су већина били Срби, рачунајући на њихову подршку.⁹⁷ Сем тога извесно је да је Куен новим изборним законом, већ скромно изборно тело бивше Војне крајине, додатно сузио, јер није желео велики број незадовољних у Сабору.⁹⁸ Тиме се показао као проицљив човек, који жели да предупреди било какву могућу претњу.

⁹³ F. Potočnjak, *Iz zemlje bespravlja i demoralizacije; Jedna borba dr. Potočnjak – grof Khuen Hedervary 1887-1903*, Zagreb 1904, 1-10

⁹⁴ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *нав. дело*, 123-124.

⁹⁵ F. Potočnjak, *нав. дело*, 314.

⁹⁶ N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba*, 253.

⁹⁷ Исто, 548.

⁹⁸ Исто, 252.

Пример бруталности режима који је вршио снажан притисак на гласаче, били су избори из 1897. када је војска и полиција у више наврата интервенисала током избора, што је за последицу имало немали број страдалих. Трауматичне сцене које су биле резултат револта и репресије, могле су се уочити пред саме изборе и на дан избора, па се тако у месту Бошњаци десио крвав инцидент где је погинуло чак осморо људи, а још десетине рањено.⁹⁹

И у Народној странци су могле да се чују жалбе. Стари чланови странке жалили су се што странка прима све већи број нових чланова, и то некадашњих чланова Унионистичке странке.¹⁰⁰ Тиме је Куен само желео да осигура улогу Народне странке као послушног органа. Народна странка је и даље имала већину у Сабору, а нови банови закони су јој то гарантовали. Нови пословник дао је Народној странци неограничено право кажњавања и искључивања са седница неподобних чланова опозиције.¹⁰¹

Опозиција је у Куеновом Сабору временом изгубила велики број чланова, толико да чак нису могли ни да поднесу било какав предлог. Остало их је таман толико да послуже као привид уставности.¹⁰² Неодвисна народна странка доживела је тежак пораз на изборима 1887. и престаје да постоји као релативан политички фактор, да би од 1894. ступили у коалицију са правашима. Јосип Јурај Штросмајер, главни покровитељ странке, под утиском Куенове репресивне владавине, али и других спољнополитичких прилика које су се односиле на дуготрајност дуализма, остао је деморалисан. Приметио је да ће Хрвати тешко добити једну од главних улога у решавању Источног питања.¹⁰³

Бар у почетним годинама Куенове владавине, праваша нису одустајали од Старчевићевих идеја, о потреби рушења Монархије зарад стицања хрватске државности и идеје о непријатељу који спутава хрватство на сваком кораку, *Славосербу*. Ипак, Куен није видео у Старчевићу главног противника, будући да се није често појављивао у јавности и да је више био мистификован и митологизован него што је заиста био вешт политичар.

⁹⁹ S. Matković, *Izbori za Hrvatski sabor 1897. god. Afirmacija Khuenove autokracije*, Hrvatski institut za povijest 29 (1997), 489.

¹⁰⁰ M. Polić, *нав. дело*, 27.

¹⁰¹ M. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Zagreb 1991, 59.

¹⁰² N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba*, 278.

¹⁰³ N. Stančić, *Josip Juraj Strossmayer u hrvatskoj politici*, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti 535 (2018), 32.

Већу опасност је видео у Давиду Старчевићу, врло вештом демагогу.¹⁰⁴ Притисци на праваше су били све јачи, док су с друге стране, праваша показивали склоност ка изазивању инцидената, то јест скандала. Пример је била афера из 1885. године, када је бан Куен одлучио да премести такозване коморске списе из загребачког архива у Будимпешту. Праваша су били најгласнији у одбрани коморских списа, наводећи да бан крши закон, док је Куен тврдио супротно, наводећи да бан заправо има право надзора над земаљским архивом, па према томе има право да те списе премешта тамо где он сматра да је неопходно. Како се расправа распламсала, а нервоза била све већа, бан је на крају изнео оптужбу да је загребачки архив нелегалним путем дошао у посед коморских списа.¹⁰⁵ Ово је била варница која је изазвала пометњу у Сабору. У силном метежу, где су се посланици гурали, расправљали међусобно, један од посланика по имену Јосип Гржанић се окуражио довољно да насрне на бана и притом га шутне ногом у доњи део леђа, тиме наневши бану велику срамоту. Овај потез праваша, само је пооштрио прогон опозиције, док је Давид Старчевић са још двојицом праваша осуђен на затворску казну, и губитак адвокатуре.¹⁰⁶ Међутим, они нису кажњени за инцидент који се десио у Сабору, већ зато што су тврдили да је бану нанета таква срамота, дакле за кривоклетство¹⁰⁷. Куен је једноставно одлучио да ћути о том догађају, а саборска већина је негирала да се ишта од тога десило, али су зато новине *Позор* и *Слобода* врло опширно описали догађаје.¹⁰⁸ Убрзо је Давид Стрчевић постао сувишан у својој странци, притом није дуго прошло од појаве Јосипа Франка, човека који је правашима био далеко потребнији. Праваша су се нашли у тешком положају, наде да ће Русија срушити Монархију и ослободити словенске народе су потонуле, а Тројецарски савез је само додатно деморалисао већ ослабљене праваше. Цензура је угушила правашку штампу, док су се у Сабору могле чути само претње упућене бану. Задатак Куена је успешно обављен, поразио је највећу опозициону странку, све што је од ње остало су биле празне речи и најаве о револуцији која ће скинути бана са свог

¹⁰⁴ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 226-227.

¹⁰⁵ M. Polić, *нав. дело*, 45.

¹⁰⁶ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 229.

¹⁰⁷ M. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, 91.

¹⁰⁸ *Korespondencija Rački-Strossmayer: Knj. 4, Od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.* prir. Ferdo Šišić, Zagreb 1931, 434.

престола.¹⁰⁹ Странка права је још једном поражена, овог пута на изборима 1892. Након ових избора уследиле су поделе унутар Странке права. Идеологија праваштва се поделила на оне који негирају ауторитет Монархије и оне који истичу заједничке интересе Монархије и Хрвата. Носиоци новог праваштва сматрали су да се хрватски национални интереси могу остварити унутар Монархије.¹¹⁰ Без обзира на поделе, Старчевићева терминологија је и даље била жива међу правашима.¹¹¹

Због врло честих притисака опозиције бан Куен је одлучио да озакони народно-црквену аутономију како не би изгубио поверење Срба. Стога је донет 1887. такозвани *Српски закон*, који је дао Србима право да уређују своје послове на црквено-народним саборима. Зајамчена је употреба ћирилице, као и помоћ државе цркви. Међутим део Срба је изразио незадовољство поводом овог закона, јер законом није дефинисано коме Срби могу да се обрате уколико им се наруши аутономија, док се у закону такође не говори о српској цркви, већ о грчко-источној цркви. Закон стога није донео ништа ново, чак није ни јасно дефинисао народно-црквену аутономију¹¹², али није био ни безначајан. Ово је био први закон у Хрватској и Славонији у којем се налазила реч Србин.¹¹³ Куен је желео да одобровољи Србима ситним уступцима, надајући се да ће нотабилитети остварити добар успех на изборима. Његов план се остварио, нотабилитети су на крају победили у многим изборним срезovima.¹¹⁴

Срби су даље инсистирали на изменама Школског закона из 1874. Захтевали су да се допуни, да наставни језик буде хрватски или српски. Куен је опет изашао у сусрет, па је хрватски или српски проглашен за наставни језик 1888. године. Али званични језик је и даље остао исти, а то је хрватски, што није задовољило Србе у потпуности.¹¹⁵

На тај начин, ситним уступцима, Куен је држао Србе близу себе. Они су можда представљали тас на ваги, и били од користи Куену, али само до 1887. године до када је

¹⁰⁹ M. Gross, *O Pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX stoljeća*, Historijski zbornik 7 (1964), 99-101.

¹¹⁰ S. Matković, *Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće*, Povijesni prilozi 15 (1997), 59.

¹¹¹ Исто, 64.

¹¹² „Закон од 14. маја 1887. о уређењу посала цркве грчкоисточне и употреби ћирилице“, у: *Грађа о Србима*, 89-90.

¹¹³ В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 304-307.

¹¹⁴ Исто, 308.

¹¹⁵ V. Krestić, O nazivu jezika u prošlosti Hrvatske, (http://kovceg.tripod.com/vk_o_nazivu_jezika.htm прегледано 10.6.2020)

успео да пацификује политичку сцену у Хрватској и Славонији. После тога добар део српских политичара и даље чини власт, али нису од толиког значаја као пре. *Врач погађач* је дао занимљиву слику овог случаја, у једној карикатури приказује Куена у балону на којем пише Српски клуб, док из корпе избацује једну по једну врећу са песком које представљају чланове клуба.¹¹⁶ Добру илустрацију односа Срба према Куену даје владика Теофан Живковић, који наводи следеће: „Куен је Србима прихватљив јер није попут хрватских шовиниста, а ни претерани паписта. Можда ништа позитивно не чини Србима, али бар их трпи.“¹¹⁷

У Куеновом режиму да се препознати одговорност за лоше односе између Срба и Хрвата. Иако је тај јаз постојао и пре Куена, чињеница је да су хрватске опозиционе странке и њихове присталице, у Србима препознали одговорност за постојаност једног тако репресивног и корумпираног режима. Мржња према Србима који су подржали Куена, прелила се и на остале Србе, који нису дали подршку Куену.¹¹⁸ Како је више од половине свештеника присутних у Сабору чинило свештенство Српске православне цркве, оно је често било на мети хрватских карикатуриста, и врло често означавано одређеним стереотипима, као поткупљиво и неморално.¹¹⁹

Срби нису престали да негодују против комуналних школа. Често су се могле чути оптужбе да су такве школе заправо средство великохрватске идеологије, и да су доступни искључиво хрватски наставници и књиге.¹²⁰ Они једнако протестују на све чешће изливе шовинизма и негације српства. Посебно је *Србобран* критиковао хрватски чланак *Шта хоћемо* из новина *Хрватска*, јер Србе називају цинцарима и потомцима бегунаца који су пребегли у Хрватску.¹²¹ Мада, како запажа *Врач погађач*, најопаснији непријатељ Срба, није ипак хрватски народ него пропагирање идеје и програма о стварању хрватске националне државе на територији хрватског историјског или државног права.¹²²

¹¹⁶Врач погађач : шала и подсмјевка,16.(29.) мај 1903. 16.

¹¹⁷„Теофан Живковић Герману Анђелковићу, Плашки, 23. октобра 1885.“, у: *Грађа о Србима*, 52.

¹¹⁸В. Крестић, *Знаменити Срби о Хрватима*, Београд 2017, 184.

¹¹⁹Н. Руменјак, *Политичка и друштвена елита Срба*, 282.

¹²⁰Србобран, 5.(17.) јануар 1885. 1.

¹²¹Србобран, 8.(21.) јануар 1903. 1.

¹²²Н. Руменјак, *Манјински идентитет и аутостереотипи: српска карикатура у Хрватској 1896.-1902.*, *Часопис за савремену повијест* 38 (2006), 563.

Врхунац српско-хрватског неслагања десио се 1902. године, када су избили велики антисрпски нeredи. Повод за избијање нeredа, био је чланак Николе Стојановића објављен у *Србобрану*, *Срби и Хрвати* у којем се оповргава хрватска народност. Чланак је тек забрањен у време када су већ избили немири, а не раније. Куенов режим који се редовно служио цензуром, на неке чланке је ипак гледао кроз прсте. Када је упитан зашто неки чланци у правашкој Хрватској који одишу шовинизмом или негацијом другог народа, нису забрањени, Куен је одговорио да ако се једној страни допусти писање таквих чланака, онда треба и другој страни допустити исто.¹²³ Иако није било жртава током антисрпских демонстрација, причињена је велика материјална штета. Како бележи чувени лекар и музичар Јован Пачу, „није било никада таквог дивљаштва и пустошења против Срба као у прошла четири дана и четири ноћи. И дању и ноћу је наваљивала разуздана руља, проваљујући сикирама и гвозденим мотикама српске дућане уништавајући и пљачкајући робу. Како даље бележи српски дућани су опустошени.“¹²⁴ Демонстрације су почеле пре подне, каменовањем Српске банке, нападом на Српску штампарију и уредништво *Србобрана*, као и куће и радње истакнутих Срба. Демонстранти су потом спаљивали примерке *Србобрана*, а када је полиција реаговала, демонстранти су одговорили још већим насиљем.¹²⁵ Куен је тек увођењем преког суда, окончао немире. Народна странка је осудила демонстрације, као и мађарска и чешка штампа, која је Хрвате означила као главне кривце, док је бугарска штампа оптужила Србе за провоцирање.¹²⁶

Остаје отворено питање да ли је Куен могао да предупреди ове демонстрације, и да ли се довољно ангажовао ? Интересантно је да је Куен током демонстрација наредио Матијевићу да српски натпис који је скинут са зграде Српске банке, поново постави. Међутим у Српској банци је на седници одлучено да се натпис не врати, како би се избегло додатно распламсавање нeredа.¹²⁷ Да ли је Куен тиме желео да покаже инат и пружи подршку Србима, или га једноставно нису дотицале српске невоље ? Врло вероватно да је

¹²³ М. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, 93.

¹²⁴ „Јован Пачу снахи Сиди Пачу, 24. августа 1902.“, у: *Грађа о Србима*, 333-334.

¹²⁵ М. Artuković, *Prema korijenu hrvatsko-srpskog sukoba* (<https://www.azoo.hr/manijine/04.html> приступљено 8.6.2020.)

¹²⁶ М. Artuković, *Srbobran: glasilo Srpske samostalne stranke*, 240.

¹²⁷ „Забелешка Исе Кршњавија о изјави Вићенца Франка 30. маја 1903.“ у: *Грађа о Србима*, 350.

у питању ово друго, с обзиром на његов став о Србима. У разговору са Исом Кршњавијем, Куенов став је да је граница Европе на Сави и Дунаву, и да „Срби заправо нису Еуропејци, у њима се сједињују најлошије особине Истока и Запада.“¹²⁸ Куен је проценио да се спремају антимађарске демонстрације, које су избиле годину дана касније, стога је могуће да је Куен дозволио улично насиље како би скренуо пажњу са правог проблема, а то је била Угарска.

Као што је већ наведено, Куенов задатак је био спровођење дуализма. Нагодбу коју је имао пред собом, није јавно доводио у питање. Његова промађарска политика је била врло доследна и у служби дуализма, али хрватско-угарска нагодба је за њега документ који он није рад да спроводи, већ документ који он трпи.¹²⁹ У јавности, Куен је истицао оне делове нагодбе који су њему по вољи. Када је Хрватски краљевски одбор послао захтев за ревизијом нагодбе, Куен је изјавио да се он не може сложити, односно подржати те захтеве и то је правдао следећим речима: „Ако се мисли, да бан хрватски имаде заступати једино интерес Хрватске, онда је то блудња, јер бан хрватски имаде заступати и државни интерес.“¹³⁰ Према нагодби и Куеновом јавном тумачењу, Хрватска и Угарска представљају једну државну заједницу, а он као бан, неће дозволити њену дељивост. Извесно је да је Куен желео потпуну интеграцију Хрватске и Славоније у Угарску, јер је циљ угарске владе био да ту територију претвори у јединствену мађарску државу, ради повезивања са Ријеком, односно Јадраном и Босном и Херцеговином.¹³¹

Очигледно сужавање слобода и чврста рука, са собом је вукло и наметање туђе свести, културе и језика од стране ауторитета. У самој Монархији уочава се пораст мађарског становништва на око 54%, што упућује на чињеницу да се активно спроводила асимилаторска политика. У Хрватској и Славонији, мађаризација није имала тако велике размере и није била претерано успешна.¹³² Према попису становништва спроведеног 1900. године, односно према подацима Статистичког годишњака краљевине Хрватске и

¹²⁸ „Забелешка о разговору Исе Кршњавија са Куеном Хедерваријем 5. новембра 1905.“, у: *Грађа о Србима*, 419.

¹²⁹ L. Heka, *Grof Karlo Khuen Hedervary i Hrvati*, 1068.

¹³⁰ M. Polić, *нав. дело*, 53-54.

¹³¹ M. Gross, *O nacionalnom pitanju u Hrvatskoj u vrijeme krize dualizma*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 2 (1964), 8.

¹³² L. Heka, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, 1070.

Славоније, једна трећина становника уопште није познавала мађарски језик, а у тај број нису урачунати мађарски досељеници који су чинили око 3,76% становништва, док се свега 2,08% становништва служило мађарским. Немачким језиком се служило око 5,52% становништва, тако да је германизација била успешнија од мађаризације.¹³³

У Сабору је 1888. годионе, донета одлука да се допушта изградња основних школа где ће мађарски бити наставни језик, док је деведесетих година у појединим реалкама уведен мађарски као наставни језик. Мађаризација је дакле постојала у Хрватској и Славонији, али она није била успешна у виду језичке асимилације, већ у виду политичке превласти над Хрватском и Славонијом.¹³⁴ Стога, мађарска политика не улаже толико велики напор у језичку асимилацију као у осталим деловима Угарске, јер јој нагодба стоји на путу ка томе, али је зато остала упорна у спровођењу мађаризације у виду наметања мађарске превласти. Јавност у бановини је ипак успела да препозна знакове мађаризације. Нарочито је било приметно запошљавање великог броја мађарских чиновника у железници. Са мађарским чиновницима у железници продире и мађарски језик.¹³⁵ О томе сведочи и Стјепан Радић, који је једном приликом одбио да плати карту за воз, због чега је умало избачен из воза уз коментар: „Што сте полудјели, што сањате о хрватским картама. Ово је маџарска жељезница, наш је службени језик маџарски! Учите маџарски!“¹³⁶

У једном разговору Куен је прокоментарисао догађај из хрватске историје, када су Хрвати ушли у унију са Угарском за време краља Коломана, те наводи следеће: „Ја мислим да су добро урадили патриоти, који су тај савез са Коломаном склопили, јер ако гледамо у нашу хисторију прије Коломана, видимо само низ жалостних догађаја у народу, који је бољу судбину завредио, а од времена склопљеног савеза са краљем Коломаном одржала се индивидуалност хрватског народа, а одржат ће се и надаље, звали тај одношај овако или онако.“¹³⁷ Куен сматра да се унија са Угарском показала благотворном за Хрвате, да без уније не би било напретка, чак штавише, унија је обезбедила Хрватима

¹³³ Ž. Holjevac, *Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj: između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću* (<https://www.azoo.hr/manjine/05.html> приступљено 7.6.2020)

¹³⁴ Исто

¹³⁵ R. Horvat, *нав. дело*, 294.

¹³⁶ Ž. Holjevac, *Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj: između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću* (<https://www.azoo.hr/manjine/05.html> приступљено 7.6.2020)

¹³⁷ M. Polić, *нав. дело*, 87.

индивидуалност. Куен у Угарској препознаје цивилизаторску улогу, стога је чврст мађарски загрљај логична појава.

Побуна која била је подстакнута Куеновом мађаризацијом, избила је у неповољном тренутку по Куена. У октобру 1895. године, Фрањо Јосиф је посетио Загреб, како би одао почаст бану Куену. Повод за посету, било је постављање камена темљца за зграду Хрватског народног казалишта.¹³⁸ Куен се чак потрудио да донесе песак из Угарској, и да тај песак проспе по путу којем ће цар односно краљ корачати. Натписи на државним установама и железничким колодворима, картама за воз и разгледницама и маркама, били су двојезични или само на мађарском језику.¹³⁹ Убрзо је избила побуна студената, који су клицали бану Јелачићу. Сматрајући да мађарска застава нема шта да тражи на хрватској територији, студенти су скинули мађарску заставу која је била окачена изнад славојука.¹⁴⁰ Наводно је иста застава и спаљена, док се Куен правдао да је заправо спаљена импровизована застава мађарске. Гнев демонстраната се прелио и на Србе, па је тако нападнута и српска црква.¹⁴¹ Пуна два дана Срби и њихово свештенство били су изложени увредама, док су ћирилични натписи и српске зграде ишаране мастилом и увредљивим порукама.¹⁴² Био је то први у низу погрома над Србима у Хрватској и Славонији, кулминација нагомиланог хрватског незадовољства које је наставивило да кипи и излива се у нове антисрпске демонстрације.

Куен је био затечен, неспретно је покушавао да умањи значај демонстрација, док је с друге стране предузео строге мере против студената.¹⁴³ Бан је хтео да покаже цару Фрањи како је пацификовао Хрватску и Славонију, али протест је показао његов неуспех.¹⁴⁴ Многи студенти, учесници демонстрација, избачени су са Загребачког универзитета, па је

¹³⁸ Lj. Racko, *Spaljivanje mađarske zastave 1895. godine u Zagrebu*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 23 (1990), 233.

¹³⁹ Ž. Holjevac, *Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj: između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću* (<https://www.azoo.hr/manijine/05.html> приступљено 7.6.2020)

¹⁴⁰ Lj. Racko, *нав. дело*, 234.

¹⁴¹ M. Polić, *нав. дело*, 165.

¹⁴² B. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 344.

¹⁴³ Lj. Racko, *нав. дело*, 235-236.

¹⁴⁴ M. Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski brod 2001, 9.

део њих наставио школовање у Прагу.¹⁴⁵ У Угарској, Мађари су били незадовољни реакцијом Куена, сматрајући да је сувише благо реаговао.¹⁴⁶

Иако мађаризација у Бановини није успевала да ухвати корен, Куен је и даље био врло доследан у својој дуалистичкој и промађарској политици, проницљив али и склон националним експериментисањима, попут његовог сународника Бењамина Калаја. Како је саставни део мађарске стратегије у очувању дуализма, била политичка манипулација националним мањинама, ради лакшег сузбијања националног отпора неког већег колектива, сличну стратегију је преузео бан Куен. Када је донео Изборни закон 1888. године, променио је изборну структуру представника Сабора. Давао је извесну предност изборним срезовима у којима су Срби били већина или у великом броју. Тако је покушавао да изједначи изборне срезове где су Срби или Хрвати били већина, и на тај начин створи атмосферу ривалства.¹⁴⁷ Дobar део савременика и историчара сматра да је Куен владао по принципу “завади па владај”. Иако је пристајање Срба уз владајућу странку био условни рефлекс или принудни потез услед немогућности да сарађују са било којом другом хрватском опозиционом странком, Куен је чинио ситне уступке Србима како би осигурао њихову подршку владајућем режиму. Један од наводних уступака Србима, био је дозвола да Срби могу да истичу своју заставу. Исо Кршњави је замерио Куену, што је у Сабору изјавио да се не противи истицању српских застава и кокарда, јер је то само религиозни осећај Срба или истицање заставе која је заправо државна, а да он нема ништа против истицања државних застава.¹⁴⁸ Први утисак који се стиче јесте да Куен даје подршку мањинској нацији, али суштина је да тим ставом жели да оправда све чешће истицање мађарске заставе и грбова у бановини.

У слично време када се Куен нашао на челу бановине, управу у Босни и Херцеговини је већ преузео Бењамин Калај, тачније 1882. године. Били су врло сличног политичког профила, један другог су подржавали у кандидатурама и обадвојица су припадали старим племићким породицама. И једном и другом је циљ био ометање

¹⁴⁵ М. Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, 69.

¹⁴⁶ Љ. Racko, *нав. дело*, 237.

¹⁴⁷ N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba*, 548.

¹⁴⁸ „Исо Кршњави-Забелешка о изјави бана Куена у Сабору, Загреб, 17. фебруара 1902.“, у: *Грађа о Србима*, 315-316.

српско-хрватске сарадње, и опстанак дуалистичког уређења.¹⁴⁹ Обадвојица су јачали жандармерију и користе је за гушење слобода.¹⁵⁰ Разлика између њих двојице је у томе што је Калај видео Србе као главну претњу, док су Куену Срби служе да спречи јачање и јединство хрватске опозиције. Поред тога Калај је настојао да обезбеди опстанак феудалног друштва у Босни и Херцеговини. Њихови империјалистички циљеви су били готово исти, методе сличне, а средства нешто другачија.

Британски дипломата Николсон, путујући кроз Хрватску и Славонију, изнео је своје мишљење о бану Куену. Сматрао је да бан није ништа више него агент централне мађарске владе. Тврдио је да Куен седи у Сабору и управља земљом уз помоћ способних шефова владиних одељења. Иако је нагодба налагала да буде одговоран Сабору, Куен радије гледао у правцу Пеште, очекујући да његове одлуке буду одобрене. Британски дипломата је сугерисао бану да би опозиција могла бити опасна по власт и да би је требало у потпуности неутралисати. Такву могућност Куен је одбацивао и тврдио да опозиција нема толико опасан карактер. Затим је у разговору са дипломатом изнео своје схватање о питању народности. Сматрао је да је срастање Мађара и Словена немогуће, већ да један народ мора да прихвати чињеницу да једна раса мора да влада, односно, да мађарска раса буде владајућа, док словенска треба да буде покорна. Куен мисли да хрватски народ полако прихвата ово убеђење, као и да би остали народи, пре свега Словени, лакше прихватили мађарску супермацију, само када би Монархија била блажа према њима.¹⁵¹

¹⁴⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 417.

¹⁵⁰ Т. Кралајић, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903)*, Sarajevo 1987, 456-458.

¹⁵¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 423-424.

5. Привреда, školstvo и политичка заоставština

Хрватску бановину је мучио недостатак капитала, кредита, лош саобраћај, исувише јака конкуренција из Угарске и Аустрије, угроженост ситног сељачког поседа, ниска цена пољопривредних производа, константан раст пореза, као и светска житна криза која је трајала од 1875. до 1895. године.¹⁵² У доба Куена, једино се у Загребу осећао привредни развој, док су се остали градови развијали знатно спорије. Због исувише јаке конкуренције, домаћа предузећа не могу да се развију.¹⁵³ До деведесетих година XIX века акумулације капитала готово да није ни било, будући да се број банака није повећавао. Услед недостатка домаћег капитала, спровођење индустријализације хрватске привреде прешло је руке странаца.¹⁵⁴ Тек од друге половине деведесетих поново оживљавају кредитне институције.¹⁵⁵ Несташница готовог новца је такође кочила привреду, али и недостатак интелектуалаца заинтересованих за природне науке. Већина интелектуалаца тог времена је из сфере друштвено-хуманистичких наука.¹⁵⁶ Трговачко-занатска комора у Загребу покушала је да анализира, али и помогне у проблемима који су се тицали индустријског, трговачког, прометног и новчаног пословања. У два наврата је комора покушала да изда статистички извештај о економским и привредним приликама у Хрватској и Славонији, међутим оба извештаја наилазила су на осуду од стране Куена, уз наводе да је комора прекршила своја законска овлашћења.¹⁵⁷

Куен није превише марио за развој домаће привреде. Хипотекарна банка која је основана 1892. била је под строгим контролом бана. Ова институција која је била привилегована у односу на домаће банке, имала је монопол над хипотекарним пословима, који су се сматрали у то време најуноснијим.¹⁵⁸ Хипотекарна банка је нестала са сцене тек 1907. године.

Један од циљева Куенове владавине, била је изградња железнице. Претходно је обишао скоро читаву бановину како би испитао ситуацију. У Славонији која је била нешто

¹⁵² M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 196.

¹⁵³ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *нав. дело*, 141.

¹⁵⁴ I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972, 85.

¹⁵⁵ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, *нав. дело*, 142.

¹⁵⁶ M. Artuković, *Srbobran: glasilo Srpske samostalne stranke*, 28.

¹⁵⁷ I. Karaman, *нав. дело*, 305.

¹⁵⁸ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *нав. дело*, 142.

слабије развијена у односу на остатак бановине, изграђена је трансферзална железница.¹⁵⁹ Међутим, железница која је повезивала заостале крајеве бановине, заправо је ставила остала подручја под све већу зависност од Монархије.¹⁶⁰ Интересантно је да железница није повезивала Ријеку и Далмацију, из бојазни од хрватског повезивања са областима на које је претендовала Угарска.

С краја XIX века и почетком XX, јавља се неколико важних индустријских подухвата у оним гранама које су повезане са експлоатацијом природних богатстава, или које су се односиле на територије важног геостратешког положаја. Стране финансијске снаге су носиоци најкрупнијих захвата, и то у дрвно-прерађивачкој индустрији.¹⁶¹

Куен је за време своје владавине организовао изградњу школа, и сакралних објеката. Иницирао је бушење артешких бунара у Далматинској Загори, што је омогућило опстанак у тим крајевима.¹⁶² У његово време обновљена је Загребачка катедрала која је страдала у земљотресу. Саграђена је зграда Хрватског народног казалишта, Школски форум, зграда Школе за умјетност и обрт, Умјетнички павиљон на Штросмајеровом тргу, зграда Хрватских учитеља и Музеј за умјетност и обрт. Његов успех лежи у томе што је успео да осавремени Загреб.¹⁶³ *Србобран* је хвалио Куенов учинак, тврдећи да се град доста развио под његовим туторством.¹⁶⁴ Такође отворане су занатске школе, па су тако отворене ткачке школе, школе за дрворезбарство, воћарство, виноградарство. Велика пажња је посвећена сточарству и пиварској индустрији.¹⁶⁵

Када је реч о политичким тековинама Куеновог режима, иза себе бан је оставио један врло чврст систем управе, који је опстао и након његовог одласка. *Врач погађач* је још једном одлично у својим карикатурама описао тамошње прилике. У једној од карикатура нови бан Пејачевић се огледа у огледало, али не види свој лик, већ лик претходног бана, Куена.¹⁶⁶ Сва средства која је Куен користио, преки суд, цензура,

¹⁵⁹ М. Polić, *нав. дело*, 60.

¹⁶⁰ I. Karaman, *нав. дело*, 309.

¹⁶¹ Исто, 348.

¹⁶² L. Heka, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, 1069

¹⁶³ L. Heka, *Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje*, 213.

¹⁶⁴ *Србобран*, 12.(25.) фебруар 1903, 1.

¹⁶⁵ М. Polić, *нав. дело*, 61.

¹⁶⁶ *Врач погађач*, 1.(14.) септембар 1903, 137.

обећања, терор и сличне методе, и даље су остале присутне на политичкој сцени Хрватске и Славоније. Још једна шаљива порука *Врача погађача* у виду кратке песме, уверава у истинитост ове тврдње:

У Хрватској стара песма:

Уводи се „нов систем“;

Неко викн’о против њега,

Па за навек ост’о – нем...

Уводи се „нови систем“

А лије се стара крв:

Одлете лептир Куен

Ал остао његов – црв.¹⁶⁷

6. Нови политички изазови

Крајем деведесетих година био је угрожен дуализам. Избио је сукоб Чеха и Немаца. Криза се додатно заострила 1903. године када су представници мађарских владајућих класа постали довољно јаки да се супроставе врху Аустро-Угарске, захтевајући већу равноправност, и да Беч више не буде средиште Аустро-Угарске. Све су гласнији захтеви за мађарском војском.

Исте године 26. јуна, избија такозвана Куновечка буна, којој је претходила Лудбершка буна. Експлозија незадовољства, таложеног годинама, било је социјалне, националне и политичке природе. Буна у Лудбергу је избила 22. јуна, када је око двеста сељака упало у Лудберг, лупајући прозоре на среском суду, захтевали су да се спале књиге дуговања. Сељаци су убрзо похапшени, да би се затим побунили сељаци из Кућана и Слања захтевајући ослобађање ухапшених сународника. Међутим и они су ухапшени и растерани својим кућама. У Лудбергу је проглашен преки суд, на шта су бурно реаговали Куновечки сељаци јер им је сам помен преког суда будио болна сећања на 1848. и 1883.

¹⁶⁷ Врач погађач, 16.(29.) август 1903, 127.

годину, када су на својој кожи осетили сву строгост преког суда.¹⁶⁸ Побуна у Коновецу је била крвава. Шесторо људи је убијено, а незнатан број сељака је био рањен.¹⁶⁹

Упоредо у Загребу избијају немири, а повод је био натпис на мађарском језику на згради железничке државне установе, као и мађарска застава која је била окачена на колодвору. Побуне избијају широм Хрватске и Славоније, а немири су нарочито били изражени у Загорју, Подравини, Приморју, и Горском котару. Куен је у поноћ сазвао војску и прогласио преки суд у појединим крајевима. Погинуло је седамнаесторо људи и око сто људи је рањено том приликом. Подршку побуњенима је пружио и католички клер, штавише многи су узели учешће у побунама али се нису слагали са насилним методама демонстраната.¹⁷⁰ Побуне су јењавале већ у јуну, да би коначно биле окончане у августу. Куен је у јуну напустио Хрватску и Славонију, али не због побуне која је избила, како се то често претпоставља. Био је потребан цару Фрањи на месту премијера. Цар је веровао да би Куен могао да реши кризу дуализма.

По одласку у Угарску, Куен се опет нашао у непријатељској атмосфери. Мађари су одраније били незадовољни Куеновим залагањем на пољу заштите мађарских права у Хрватској и Славонији.¹⁷¹ С неповерењем је дочекан у Угарској јер је још 1894. одбио да буде мандатар за састав мађарске владе. На подршку је могао да рачуна од стране свега неколицине пробраних људи, а међу њима је опет био Бењамин Калај.¹⁷² Мађари су га подруљиво називали граничарем, и замерили му на дугом одсуству са мађарске политичке сцене. Нису веровали да је довољно упућен у тамошња дешавања, али бар су му признавали чврсто и одлучно вођење бановине.¹⁷³ Врач погађач, такође наводи да је Куен неславно дочекан, пре свега од стране опозиције, која га је „именовала-свакојаким именима“.¹⁷⁴ У свом наступајућем говору, 30. јуна, Куен је објаснио своју идеологију, те је изјавио како у Угарској могу да постоје само мађарски држављани, и да се мађарским

¹⁶⁸ M. K. Dimitrijević, „Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja* 2 (2003), 67-68.

¹⁶⁹ M. K. Dimitrijević, нав. дело, 68.

¹⁷⁰ J. Krišto, „Klerici i „klerikalci“ u pobunama 1903. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 37 (2005), 633.

¹⁷¹ L. Heka, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, 1083.

¹⁷² Л. Хека, *Гроф Карло Куен Хедервари и Срби*, 1731.

¹⁷³ Исто, 1734.

¹⁷⁴ Врач погађач, 16(29) септембар 1903, 145.

језиком мора говорити на читавој угарској територији, али то не може бити остварено насилним методама и распиривањем мржње. Додао је да су интереси мађарског народа и осталих нација исти.¹⁷⁵

Међутим није се дуго задржао на месту премијера. По свему судећи није испунио очекивања цара, којег је растужила вест о његовој смени. Премијер је опет постао 1910. и био је на том месту све до 1912. године. У време Иштвана Тисе, био је министар унутрашњих послова, као и парламентарни заступник Темишвара из редова Слободарске странке, у периоду од 1904. до 1906. године. Потом је био члан Дома великаша од 1906. до 1910. године. Служио је једно време као министар односа са краљем, да би се у једном тренутку повукао на породични посед у Хедервару.¹⁷⁶ Међутим пензионерски дани некадашњег бана, нису дуго трајали. Слост политичких интрига и узбуђење које доноси политичка сцена у праскозорју великих криза и несрећа које ће потрести Европу, навело је Куена да се врати свом животном позиву. Уз непољуљано поверење цара, овај аристократа и већ прекаљени политичар, вратио се у великом стилу и то поново на место премијера. Уз функцију председника мађарске владе, истовремено је био и министар унутрашњих послова, али и министар односа са краљем. И после толико година, Куен је и даље био самоуверен човек који је желео да све држи у својим рукама, и даље уверен у своју цивилизаторску улогу. Био је толико омиљен од стране цара, да је постао његов први повереник, код крунисања и обреда преноса круне. Једно време је обављао службу заступника будимпештанског четвртог округа од 1910. до 1918. године, као и председника Националне странке рада. За своје животно дело, награђен је чланством у Мађарској академији наука. Преминуо је 16. фебруара 1918. године у Будимпешти, а по својој изричитој жељи, сахрањен на породичном имању у Хедервару, које је још давно добио од свог ујака Вицаија.

Смрћу његовог млађег сина Карла Куена Хедерварија 1960. године, угасила се мушка страна лозе Хедервари.

¹⁷⁵ L. Heka, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, 1083.

¹⁷⁶ Исто, 1066.

7. Закључак

Гроф Карло Куен Хедервари није био омиљен у Хрватској и Славонији, чак ни у Угарској због својих космополитских схватања. Дуго је у хрватској историографији било заступљено изразито негативно виђење Куенове политике. За њега су се често користиле синтагме попут „чврста рука“, „гвоздена рука“, „бахати феудалац“, „политика бича и зоби“ или „куеновштина“.¹⁷⁷ Због својих метода које су подразумевале гушење разних видова слобода, цензура штампе и режима који је наликовао једнопартијском, будући да је опозиција била ућуткана.

Чињеница је да је Куен био продужена рука цара и мађарске владе, који је коначно спровео у дело оно што је требало да спроведу банови пре њега, такође постављени уз инструкције из Угарске. У Хрватској је остао у лошем памћењу јер се најдуже задржао од свих банова из друге половине XIX и почетка XX века, али се није суштински много разликовао од својих наследника на месту бана. Систем који је успоставио био је чврстог темеља, остали су могли да га следе у ономе што је започео. Оно што га издваја од осталих банова су његове рафиниране политичке вештине, самоувереност, стрпљење и проницљивост. Иако је био исмеван од стране својих мађарских колега, јер се школовао у једном малом граду попут Загреба, он је готово увек настојао да се окружи финим слојем људи, старим аристократама и ученим људима. Знање усвојено у таквом окружењу, за њега је несумњиво било од непроцењиве вредности, вредније него било које знање стечено у школи и универзитетима.

Иако је запамћен по репресији, строгости, па можда чак и терору, то нису елементи његове јединствености. Куен није био ни први, ни последњи човек Монархије и Старог континента који покушао да нешто провинцијализује и потчини. У суседству је имао себи блиског Бењамина Калаја, који је верно радио на покоравању и цивилизовању Босне и Херцеговине. Попут Калаја, и Куен је захваљујући свом политичком таленту, али и добром познавању особина и навика оних народа које је требало зауздати, успео две деценије да опстане на власти и остане упамћен као један од најдуговечнијих банова Хрватске и Славоније.

¹⁷⁷ D. Šokčević, S. Matković, KHUEN HÉDERVÁRY, Károly (Dragutin, Karlo, Karl), Hrvatski leksikon 2019. (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204> приступљено 5.6.2020.)

Библиографија

Извори:

- Horvat, Rudolf, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb 1906.
- *Korespondencija Rački-Strossmayer: Knj. 4, Od 2. jula 1888. do 15. februara 1894.* priredio Ferdo Šišić, Zagreb 1931.
- Kvaternik, Eugen, *Istočno pitanje i Hrvati*, Zagreb 1868.
- Polić, Martin, *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*, Zagreb 1901.
- Potočnjak, Franko, *Iz zemlje bespravlja i demoralizacije; Jedna borba dr. Potočnjak – grof Khuen Hedervary 1887-1903.* , Rijeka 1904.
- Starčević, Ante, *Bi-l k Slavstvu ili ka Hrvatstvu*, Zagreb 1894.
- Starčević, Ante, *Ime Serb*, Zagreb 1868.
- Starčević, Ante, *Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj*, Zagreb 1876
- *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848-1914).* књ.2, приредио В. Крестић, Београд 1995.

Штампа:

- Bič, Zagreb 1883-1885
- Врач погађач : шала и подсмјевка, Загреб 1896-1914
- Србобран : лист за политику, народну просвету и привреду, Загреб 1884-1914

Сајтови:

library.hungaricana.hu

hbl.izmk.hr

azoo.hr

kovceg.tripod.com

Литература:

- Artuković, Mato, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova (Srbobran 1884-1902)*, Zagreb 1991.

- Artuković, Mato, *Prema korijenu srpsko-hrvatskog sukoba*, preuzeto sa:
<https://www.azoo.hr/manjine/04.html>
- Artuković, Mato, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Zagreb 2001.
- Artuković, Mato, *Srbobran: glasilo Srpske samostalne stranke: 1884-1902*, Beograd 1987.
- Bartulin, Nevenko, *The racial idea in the Independent State of Croatia : origins and theory*, Boston 2014.
- Dimitrijević, Miro, Kolar, *Stjepan Radić I Kunovečka buna 1903. godine*, Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja 2 (2003) 57-74.
- *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. Mirjana Gross, Zagreb 1981
- Gross, Mirjana, *O nacionalnom pitanju u Hrvatskoj u vrijeme krize dualizma*, Jugoslavenski historijski časopis 2 (1964), 3-14.
- Gross, Mirjana, *O pravaškom radikalizmu 80-ih godina XIX stoljeća*, Historijski Zbornik 8 (1954), 85-101.
- Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973
- Heka, Laslo, *Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci 37 (2016), 1065-1096
- Heka, Laslo, *Hrvatski ban Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i nacionalno pitanje*, Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest 16 (2016), 199-226.
- Holjevac, Željko, *Mađaroni i mađarizacija u Hrvatskoj: između mita i zbilje u svjetlu hrvatsko-mađarskih odnosa u 19. stoljeću* preuzeto sa: <https://www.azoo.hr/manjine/05.html>
- Horvat, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske: 1771-1939*, Zagreb 1962.
- Karaman, Igor, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972
- Kraljačić, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini : (1882-1903)*, Sarajevo 1987.
- Krestić, Vasilije, *O nazivu jezika u prošlosti Hrvatske*, preuzeto sa:
http://kovceg.tripod.com/vk_o_nazivu_jezika.htm
- Krišto, Jure, *Klerici i „klerikalci“ u pobunama 1903. godine*, Časopis za suvremenu povijest 37 (2005), 625-634.

- Markus, Tomislav, *The Serbian question in Croatian politics 1848-1918* , Review of Croatian history 6 (2010) 165-188.
- Matkovic, Stjepan, *Izbori za Hrvatski sabor 1897. godine: afirmacija Khuenove autokracije*, Časopis za suvremenu povijest 29 (1997), 469-488.
- Matković, Stjepan, *Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće*, Povijesni prilozi 15 (1997) 59-91.
- Ostajmer, Branko, *Narodna stranka u Slavoniji i Srijemu 1883.-1903.* , Zagreb 2011.
- Racko, Ljerka, *Spaljivanje mađarske zastave 1895. godine u Zagrebu*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 23 (1990), 233-246.
- Rumenjak, Nives, *Manjinski identitet i autostereotipi: srpska karikatura u Hrvatskoj 1896.-1902.* Časopis za suvremenu povijest 38 (2006), 549-567.
- Rumenjak, Nives, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća i pad srpskoga kluba*, Zagreb 2005.
- Sabotić, Ines, Matković, Stjepan, *Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu 19. u 20. stoljeće*, Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja 14 (2005) 157-183.
- Stančić, Nikša, *Josip Juraj Strossmayer u hrvatskoj politici*, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti 535 (2018) 11-36.
- Šidak, Jaroslav, Gross, Mirjana, Karaman, Igor, Šepić, Dragovan, *Povijest hrvatskog naroda : g. 1860-1914*, Zagreb 1968.
- Šokčević, Dinko, Matković, Stjepan, KHUEN HÉDERVÁRY, Károly (Dragutin, Karlo, Karl), Hrvatski leksikon 2019. преузето са: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204>
- Taylor, Alan, John, Percivale, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990.
- Turkalj, Jasna, *Stranka prava i izbori za Hrvatski sabor na području bivše Vojne krajine 1883. godine*, Časopis za suvremenu povijest 36 (2004) 1013-1037.
- Veselinović, Velimir, *Pregled razvoja pravaške ideologije i politike*, Časopis za suvremenu povijest 50 (2018), 583-620.
- Блед, Жан, Пол, *Франц Јозеф*, Београд 1998.
- Крестић, Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији : 1848-1914*, Београд 1995.
- Крестић, Василије, *Знаменити Срби о Хрватима*, Београд 2017.

-Крестић, Василије, *Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској*, Београд 1987.

-Крестић, Василије, *Српско-хрватски односи и југословенска идеја*, Београд 1983.

-Крестић, Василије, *Хрватско-угарска нагодба 1867. год.* , Београд 1969.

-Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку: (1492-1992)*, Београд 2008.

-Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918. II том*, Београд 1989.

-Хека, Ласло, *Гроф Карло Куен Хедервари (Karlo Khuen-Héderváry) и Срби*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 4 (2017), 1715-1737.